

LES MONEDES TROBADES A LES EXCAVACIONS DE L'ESTABLIMENT IBÈRIC I A LA VIL·LA ROMANA DE DARRÓ (VILANOVA I LA GELTRÚ) DURANT LES DARRERES EXCAVACIONS

MARIA CLUA I MERCADAL

L'aparició de monedes a les excavacions de Darró no és, malauradament, un fet habitual. Malgrat tot, al llarg de les darreres campanyes d'excavació se n'han descobert un conjunt il·lustratiu. Aquesta comunicació aporta l'inventari i la classificació del material numismàtic localitzat, tant en les excavacions sistemàtiques com de manera casual, abans que comencessin els treballs. Dins les monedes antigues, es presenten peces que van del 260 a.C. fins al 392 de la nostra era. També es recull, però, el numerari medieval, modern i contemporani. A més, l'estudi conté diverses consideracions sobre les seques i la circulació monetària.

1. CIRCUMSTÀNCIES ARQUEOLÒGIQUES DE LA TROBALLA

L'estudi numismàtic de les peces de Darró inclou les monedes descobertes en les últimes campanyes d'excavació. També s'ha tingut en compte les peces localitzades en forma esporàdica de diversos indrets del jaciment abans dels treballs sistemàtics actuals.

En aquesta ocasió presentem un primer avenç de la recerca que duem a terme com a complement dels treballs de camp, realitzats pel Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona, dirigits pel doctor Albert López i Mullor i el senyor Javier Fierro. Aquesta actuació, endegada a petició de l'Ajuntament de la vila, és la primera fase de l'acondiciament i ordenació de les ruïnes per a l'ús públic, que es fa sota la direcció de l'arquitecte senyor Antoni González.

Les peces producte de l'excavació es troben incloses dins d'una estratigrafia concreta, és a dir que l'estrat on eren va quedar perfectament documentat, mitjançant les restes de ceràmiques que contenia o bé per les pròpies notícies numismàtiques.

En el jaciment es poden observar dos sectors, un d'ibèric i un altre de romà, la periodització dels quals es reflecteix clarament en el numèric. Hi ha un conjunt de monedes que pertanyen a les èpoques medieval, moderna i contemporània; procedeixen de l'horitzó estratigràfic superficial del jaciment, el qual comprèn una colla de rebliments. Això fa que les peces siguin una barreja de diferents moments històrics i que la informació que proporcionen no es pugui associar amb estructures coetànies, llevat d'algunes excepcions.

2. CATÀLEG DE MONEDES

3. RELACIÓ DE VALORS

Moneda antiga: ibèrica i romana.

	dracma	260 aC	Gàl·lia	1	1'78%
	as	136 aC	<i>Kese</i>	2	3'57%
	as	136 aC	<i>Kese</i>	1	1'78%
	triens	1/2 s.I aC	<i>Kese</i>	1	1'78%
	denari	segle II	—	1	1'78%
	as	124-92 aC	<i>Untikesken</i>	1	1'78%
	as	120-20 aC	<i>Kese</i>	1	1'78%
	<i>quadrants</i>	120-20 aC	<i>Arse-Sagunt</i>	1	1'78%
	as	100-80 aC	<i>Eusti</i>	1	1'78%
	semis	100-80 aC	<i>Kese</i>	1	1'78%
	<i>quadrants</i>	100-80 aC	<i>Kese</i>	1	1'78%
Família Fàbia	denari	96-95 aC	Roma	1	1'78%
	<i>quadrants</i>	80-72 aC	<i>Illirta</i>	1	1'78%
	bronze	s. I-42 aC	<i>Massàlia</i>	1	1'78%
Tiberi	as	34-36	Roma	1	1'78%
Claudi I	sesterci	41-54	Roma	1	1'78%
	as	41	Roma	2	3'57%
Trajà	as	98-117	—	1	1'78%
	as	103-111	Roma	1	1'78%
Alexandre Sever	sesterci	231	Roma	1	1'78%
Valerià	antoninià	253	Roma	1	1'78%
	antoninià	256-258	—	1	1'78%
Gal·liè	antoninià	257	<i>Síscia</i>	1	1'78%
	antoninià	257	Roma	2	3'57%
	antoninià	260	Roma	1	1'78%
Claudi II	antoninià	268-270	—	3	5'35%
Quintil	antoninià	270	Roma	1	1'78%
Tètric	antoninià	271-273	—	1	1'78%
Imitació	antoninià	segle III	—	1	1'78%
Constantí	fol·lis	316-317	<i>Lugdunum</i>	1	1'78%
Constantí II	<i>aes</i> 3	337-347	—	2	3'57%
Família Constantina	<i>aes</i> 3	337-364	—	6	10'71%
Teodora Augusta	<i>aes</i> 3	340	Trier	1	1'78%
Constant	<i>aes</i> 3	340	<i>Cycicus</i>	2	3'57%

Constanci II	<i>aes</i> 3	347-348	Roma	1	1'78%
	<i>aes</i> 3	348-350	Síscia	2	3'57%
Magenci	<i>aes</i> 3	350-352	—	1	1'78%
Constanci II	<i>aes</i> 3	351-354	Cycicus	1	1'78%
	<i>aes</i> 3	351-354	Roma	1	1'78%
Imitació	<i>aes</i> 4	segle IV	—	1	1'78%
Julià l'Apòstata	<i>aes</i> 3	360-362	Arlès	2	3'57%
Arcadi	<i>aes</i> 3	388-392	Trier	1	1'78%
				—	—
				56	100
Moneda medieval:					
Jaume I	diner	1271	València	1	
Moneda moderna:					
Felip II	diner	1600-1616	Granollers	1	9'90%
Felip III	diner	1611	Vic	1	9'90%
Felip IV	ardit	1624-1655	Barcelona	4	36'36%
	<i>cuartillo</i>				
	<i>resellado</i>	1641-1644	—	2	18'18%
Arxiduc Carles	ardit	1709	Barcelona	1	9'90%
Felip V	dos maravedís	1718-1721	Barcelona	1	9'90%
Ferran VI	dos rals	1758	Sevilla	1	9'90%
				—	—
				11	100
Moneda contemporània:					
Ferran VII	vuit maravedís	1823-1827	Jubia	1	8'33%
Govern Provisional	cinc cèntims	1870	Barcelona	3	25%
	deu cèntims	1870	Barcelona	2	16'66%
	dos cèntims	1870	Barcelona	1	8'33%
Alfons XII	deu cèntims	1878	Barcelona	3	25%
Alfons XIII	dos cèntims	1905	Madrid	1	8'33%
General Franco	deu cèntims	1959	Madrid	1	8'33%
				—	—
				12	100
Monedes no estudiades:					
Frustres					12

4. LES SEQUES

Distribució per seques.

- seques locals:

<i>Kese</i>	7	58'33%
<i>Illirta</i>	1	8'33%
<i>Eusti</i>	1	8'33%
<i>Untikesken</i>	1	8'33%
<i>Arse-Saguntum</i>	1	8'33%
Indeterminades	1	8'33%
	12	100

Hi ha l'excepció d'una peça encunyada per les tribus gal·les; i un bronze massaliota. Per tant, no queden incloses dins del grup de seques locals.

- seques imperials:

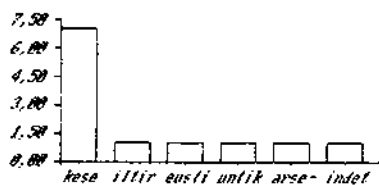
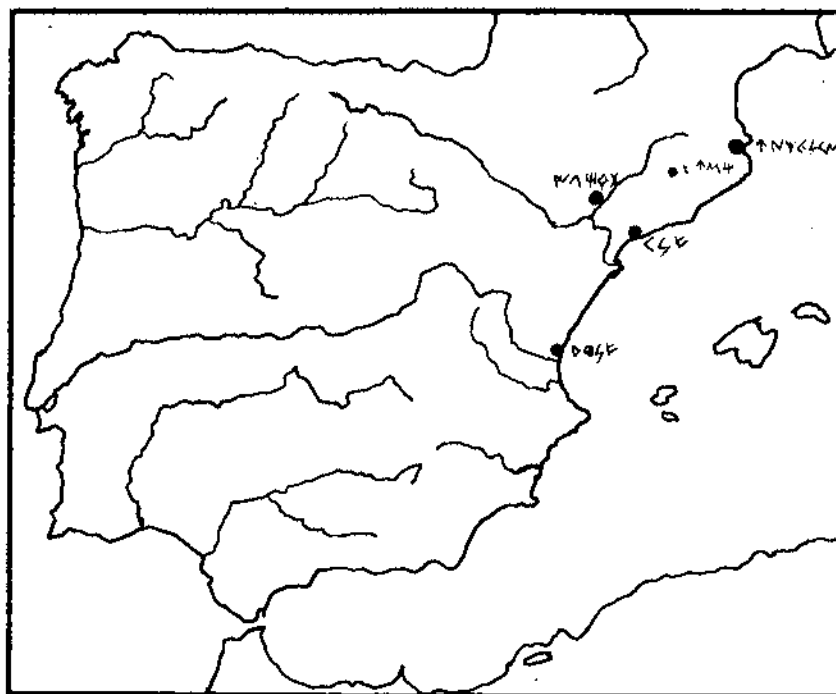
Roma	14	33'33%
Trier	2	4'76%
<i>Lugdunum</i>	1	2'38%
Arlès	2	4'76%
<i>Siscia</i>	3	7'14%
<i>Cycicus</i>	3	7'14%
Indeterminades	17	40'47%
	42	100

El conjunt monetari de Darró és format per tres tipus de peces diferents, un primer ibèric, el segon romà i l'últim modern.

En el grup de moneda ibèrica es troben representades les seques de ϵ ζ (*Kese*), μ τ ψ ϕ χ (*Illirta*), ν ρ μ ψ (*Eusti*), \uparrow N ψ ζ ζ μ N (*Untikesken*), ρ ϕ ζ ν (*Arse-Saguntum*).

La seca més representada és la de *Kese* ζ ν amb quatre asos, un *semis*, un *triens* i un *quadrant*. Les primeres monedes de bronze amb inscripció ibèrica van ésser encunyades a *Tarraco*, quarter general d'Escipió i capital de la Citerior, cap al 211 aC, després del domini púnic. Les primeres encunyacions seguien el model metrollògic cartaginès. Influenciat per aquest, encunyaran moneda dos tallers més, el de *Celse* i el de *Sescaia*.

Les primeres encunyacions foren seguint el model metrollògic cartaginès però amb representació iconogràfica d'influència greco-púni-

58% - kese

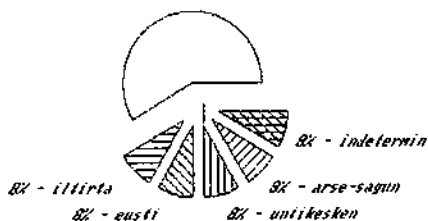

Figura 1: Mapa amb la localització de les diverses seques peninsulars representades en el jaciment.

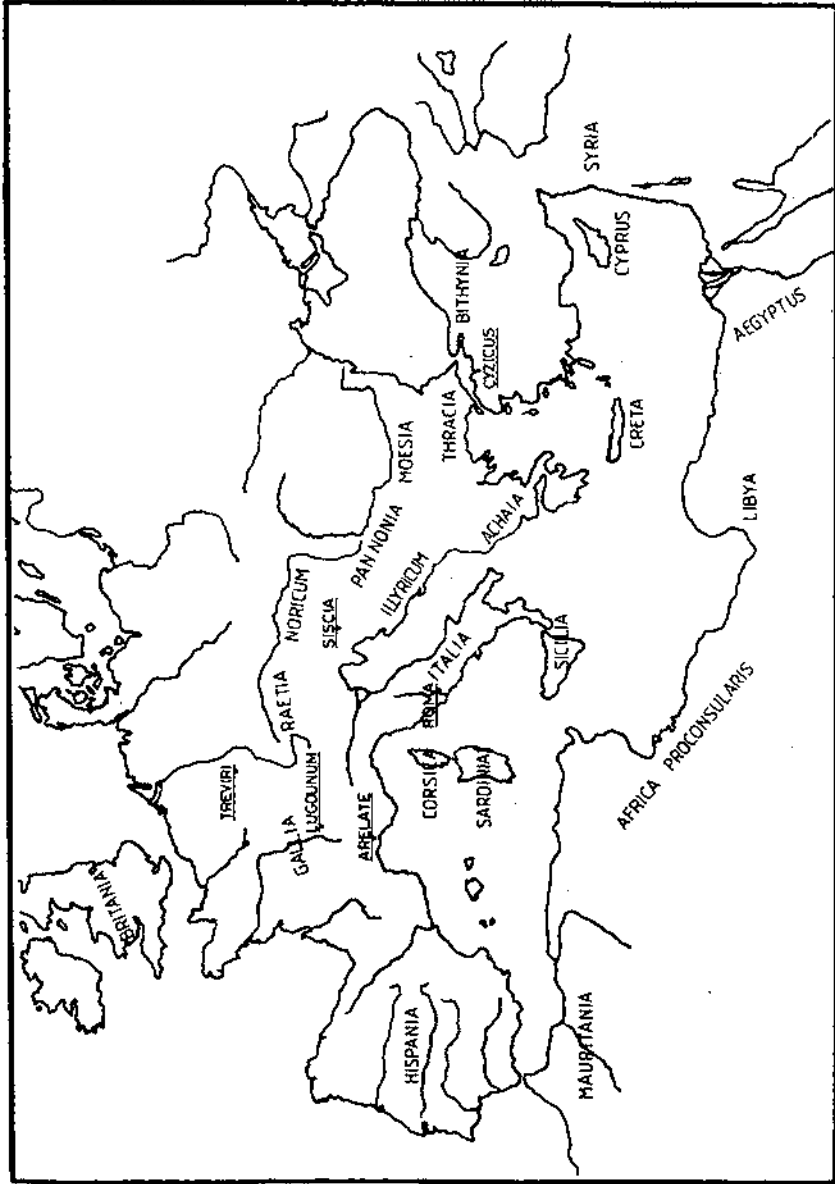

Figura 2: Mapa de les seques imperials localitzades en el jaciment.

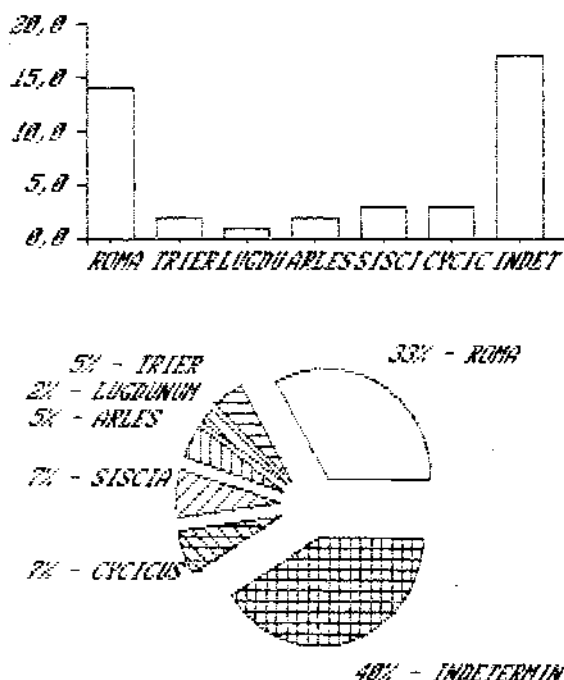

Figura 3: Distribució del material, segons el seu volum, a les seques imperials.

ca, amb cap barbat en l'anvers, i en el revers un cavall, o cavaller amb palma. Al taller de *Celse* es troba un dofi i en el de *Sescaia* una lleona.

Les primeres emissions no portaven cap mena de símbol darrera el cap. Al segle II aC hi ha unes peces que ajusten el seu sistema metrològic al romà. Sèries de la 7 a la 15 (Villaronga 1982: 152). Es diferencien per portar un símbol figuratiu darrera el cap, en l'anvers, com poden ésser: una palma, un raig, una punta de llança, una àmfora, una clava, una proa de vaixell, una cornucòpia, una corona de cintes, un timó o un casc (vid. catàleg de monedes núms. 2.13, 17.13, 22.13) segona meitat del segle II aC les emissions canvien els signes figuratius per símbols epigràfics (vid. catàleg de monedes núms. 1.13, 3.13). Aquestes pertanyen a la sèrie 24 (Villaronga 1982:152).

El període d'encunyació més pobre fou a partir dels anys 82-40 aC, coetani de les emissions amb pes més baix. La davallada de les encunyacions de *Kese* va fer que augmentés la producció de monetari

a la zona pirenaica-celtibèrica, en conflicte bèl·lic. Però és difícil determinar en quin moment es deixà d'encunyar moneda. *Tarraco* tornà a fer emissions cap a l'any 27 aC - 14 aC. Seran peces hispano-romanes, que acaben al final del regnat de l'emperador Tiberi.

La seca d'*Illirta* $\uparrow\uparrow\uparrow\uparrow$ és representada en el jaciment amb un divisor, una *quadrant*. *Ilerda* era el lloc més important de l'interior, i zona de penetració cap a la vall de l'Ebre. En un primer moment van fer unes monedes de bronze. Al revers es presentava un llop; la metrologia era de tipus cartaginès, força similar a la de *Kese*. Més tard s'adaptà el tipus de genet amb una metrologia romana. Per finançar la penetració cap a l'interior de la península, *Illirta* va encunyar denaris de plata amb unes característiques plenament romanes. A la segona meitat del segle II aC, hi va haver una producció de bronzes del tipus de genet, seguint el model de *Kese*, amb una disminució de pes. Cap als anys 82-40 aC, època de les guerres sertorianes, arriba la fi de les encunyacions d'*Illirta*, que passa a formar part de la zona d'influència de *Kese*. Les peces tornen a encunyar-se amb el revers del llop i amb baix pes.

La seca d'*Eusti* $\uparrow\uparrow\uparrow$ és representada per un as. Formava part del grup ausetà, localitzat entre les zones d'influència emporitana i de *Kese*, tancades a l'interior pel grup ilerdenç. El taller d'*Eusti* apareix juntament amb el d'*Eustibaikula*. El símbol del grup és el porc, amb sistema uncial romà.

La seca d'*Untikesken* $\uparrow\uparrow\uparrow\uparrow\uparrow\uparrow$, en els seus inicis encunyà moneda de plata amb llegenda grega d'*Emporiton*. Cap a l'any 195 aC es va començar a fer moneda de bronze amb llegenda ibèrica, seguint el model metrològic uncial romà. A Darró hi ha com a representant de la seca un as, encara que s'encunyaren fins a quatre nominals asos, semis, quadrants i sextants. En l'anvers de les peces es trobava el cap amb casc de la deessa Pal·las, i en el revers un pegàs. Al dreta hi havia la llegenda amb caràcters ibèrics. A la segona meitat del segle I aC apareixen les primeres emissions amb llegenda llatina.

L'última de les seques ibèriques representades en el conjunt monetari de Darró és la d'*Arse-Saguntum* $\uparrow\uparrow\uparrow$. Es tracta d'un divisor, un quadrant.

Les primeres emissions es varen fer d'argent. Després s'encunyaren peces de bronze, seguint el model metrològic romà. En l'anvers presen-

ten el cap d'una deessa, i al revers una proa de vaixell. Al dessorso es troba la llegenda d'*Arse-Saguntum*, en ibèric. Els divisors solen ser quadrants (vid. catàleg de monedes núm. 24.13). Es diferencien per tenir en l'anvers una clotxa venera i en el revers un dofí, amb llegenda ibèrica força abreujada a sota.

A partir de la dinastia Juli-Clàudia, Hispània va quedar desproveïda de seca pròpia. Durant l'Alt Imperi, el territori peninsular es va proveir de les monedes de Roma. En el Baix Imperi les seques es descentralitzaren, arribant el numerari d'altres indrets, especialment de la Gàl·lia, on hi havia les seques més properes, però també es poden trobar peces de la zona oriental de l'Imperi.

Les seques imperials representades en el jaciment són diverses. Hi ha una proporció important de la seca de Roma; també de les seques gal·les amb *Trier*, *Lugdunum* i Arlès; les balcàniques-danubianes són representades per la de *Siscia*; i el grup d'Àsia Menor per *Cycicus*.

Les troballes de monedes de la seca de Roma han estat més nombroses en el jaciment, ja que es compta amb catorze exemplars (vid. catàleg de monedes núms. 5.13, 9.13, 11.13, 18.13, 19.13, 20.13, 21.13, 29.13, 66.13, 78.13, 81.13, 84.13, 85.13, 91.13). Roma era el centre administratiu i seu de l'emperador i fou seca única fins a l'emperador Gal·liè. En un principi les emissions imperials es feien d'or i plata. El senat encunyava orical i bronze. La seca funcionava en diverses *officinae*. Amb Galba n'hi havia quatre i sis amb Alexandre Sever. Les oficines es distingien amb els radicals I, II, III, IIII, V i VI; i la seva varietat en grec. Més tard es van utilitzar les inicials de *Prima*, *Secunda*, *Tertia* i *Quarta*. El 264 les oficines augmenten en nombre de dotze, i en l'exerg s'utilitzava l'inicial R com a indicatiu de seca.

En el jaciment hi ha dues peces de *Trier* (*Augusta Trevirorum*) (vid. catàleg de monedes núms. 68.13, 76.13). Aquesta seca funcionà amb els emperadors gals. Prop de l'any 295 es transfereixen les oficines C i D de *Lugdunum*. *Trier* coneix la primera de les seves reformes adoptant sota la línia d'exerg les inicials TR. L'última emissió en bronze, la fa Valentinià III i Teodosi II cap a l'any 430 dC.

L'altra seca gal·la és la de *Lugdunum*, lloc de l'actual Lió (vid. catàleg de monedes núm. 87.13). Es tractava de la més important per l'encunyació de moneda d'or i plata, en substitució de la de Roma, i es

va mantenir activa durant un període que comprèn des de l'any 12 aC fins a la mort de Tiberi. Calíguia la clausurà, però Neró i Domicià la tornaren a posar en funcionament per les peces de bronze i orical. Cap a l'any 295 dues oficines foren traslladades a la nova seca de Trier. A *Lugdunum* sols en funcionen dues. Els exergs més usats són L, PL, LP i PLG. Des de l'any 325 fins al 413, la seca va patir diverses reformes, per acabar desapareixent.

L'última de les seques gàl·liques representades en el jaciment és la d'Arlès (*Arelate*, *Constantina*, *Constantia*), de la qual s'han trobat dues peces (vid. catàleg de monedes núms. 72.13, 79.13). Comença a funcionar l'any 313 quan Constantí I trasllada les quatre oficines de la seca d'Ostia. Utilitzava els exergs A, ARL i AR, fins a l'any 328-329, en què Constantí II li canvià el nom pel de *Constantina*, CONST. Més tard hi va haver variants en l'exerg, podent trobar CON, ARL i KONST. La seca, amb Màxim, passà a ésser el principal centre de moneda de bronze de la Gàl·lia.

Del grup balcànic-danubià hi ha una representació en el jaciment procedent de *Siscia*, actualment Sisak, a Iugoslàvia (vid. catàleg de monedes núms. 6.13, 33.13, 82.13). Aquesta seca fou oberta per Gal·liè pels volts de l'any 260 i funcionava amb dues oficines. Amb Aurelià passà a tenir-ne quatre i amb Probus en foren set. Les sigles de l'exerg eren SIS, SMS i S. Dioclecià les va canviar per SIS o SISC. La seca va desaparèixer definitivament a final del segle IV.

L'única seca d'Àsia Menor identificada en el jaciment és la de *Cycicus*, prop de Balkiz a Turquia; d'aquest indret procedeixen tres monedes (vid. catàleg de monedes núms. 61.13, 70.13, 71.13). Fou oberta per Gal·liè cap a l'any 260, substituint la d'Antioquia. En un principi s'identificava per la inicial C acompanyada per la sigla d'un numeral que assenyalava l'oficina. Amb la reforma de Dioclecià la marca de seca passà a ser una K que amb el temps va esdevenir MK, MKV i SMK. Aquest centre va funcionar fins a final de segle V.

4. CIRCULACIÓ MONETÀRIA

Com es pot veure, en el cas de moneda ibèrica, la seca més representada és la de *Kese*. És un fet lògic en la dinàmica econòmica d'aquell moment. Totes les peces tenen una cronologia que abraça des

de la meitat del segle II aC fins a finals del segle I aC. Es troben representades altres seques: *Illirta*, *Eusti*, *Untikesken* i *Arse-Saguntum*, que formen part de la distribució monetària, però amb nombre de peces més baix. El fet de la proximitat del jaciment respecte del taller de *Kese* fa pensar que Darró estaria dins la zona d'influència. Totes les monedes són de bronze. Hi ha sis asos, i la resta són diversos *semis*, *triens* i *quadrants*.

També es donen dues peces de fora del territori peninsular. Es tracta d'un dracma de les tribus gal·les (vid. catàleg de monedes núm. 26.13), i l'altra és un bronze de *Massàlia* (vid. catàleg de monedes núm. 28.13). La seva aparició en el jaciment és esporàdica. Fóra possible que arribessin amb les peces d'*Untikesken*.

Hi ha poca representació de moneda romana republicana. Sois es pot identificar un denari de la família Fàbia de l'any 96-95 aC, de la seca de Roma (vid. catàleg de monedes núm. 9.13).

De l'Alt Imperi hi ha set exemplars dels tipus asos i sestercis (vid. catàleg de monedes núm. 5.13, 11.13, 12.13, 18.13, 19.13, 20.13, 81.13). Un as és de Tiberi; les peces d'aquest emperador van circular força pel circuit monetari. De Claudi I hi ha quatre peces, un sesterci i tres asos; són de la seca de Roma, del tipus *Senatus Consulto*. Com que en l'època de Calígula les seques van ésser clausurades, hi ha una manca de numerari. Les peces de Claudi es van difondre molt i van ser imitades a les diverses províncies de l'imperi. Aquí les monedes van tenir una llarga vida i van circular fins i tot durant l'època Flàvia.

Deis antonins hi ha una petita mostra amb dos asos de Trajà. Amb Alexandre Sever es van emetre les darreres peces de valor clàssic abans de l'aparició d'una nova moneda, l'antoninià, *argenteus antoninianus*. Va ser producte de la reforma de Caracalla, gràcies a la qual es van substituir paulatinament els denaris pels antonians, els quals van arribar a ser les úniques peces en circulació l'any 253. Aquestes es caracteritzaven per tenir menys llei però més valor. Els antoninians encunyats a Roma són d'una bona factura, cosa que evidencia la seva oficialitat.

En el jaciment hi ha dotze antoninians. Quatre són de la seca de Roma, un de *Síscia* i de la resta no es pot localitzar el taller (vid. catàleg de monedes núms. 6.13, 7.13, 29.13, 30.13, 63.13, 66.13, 83.13, 84.13, 85.13, 90.13, 91.13). Es compta amb una peça d'imitació (vid. catàleg de

i indrets del territori català (GURT, 1979: 71-81; BOST, 1979: 171-202). Una agrupació similar es dona en el jaciment de la vil·la romana dels Ametllers a Tossa de Mar, encara que no és una troballa en estratigrafia i comptant sempre que no es donen *in situ* restes ibèriques.

La manca d'un numerari més abundant possiblement pot explicar-se perquè la diòcesi *Hispaniarum* no era un centre de vital importància durant l'Imperi, i posseïa un contingent reduït de tropes estacionades en el seu territori. Es pot veure per quines etapes cronològiques passa la vil·la, quins són els períodes de més moviment econòmic. Aquestes dades, junt amb l'estudi dels diferents materials ceràmics, permetran donar una imatge del que va ésser Darró en l'antiguitat.

Pel que fa a les monedes de l'època medieval, s'ha trobat un diner de València, de Jaume I, de l'any 1271. De l'època moderna tenim onze peces que abracen una cronologia des de Felip II (1600) fins a Ferran VI (1758). De l'edat contemporània s'han descobert dotze peces la data de les quals va des de Ferran VII (1823-1827) fins als nostres dies, amb deu cèntims del general Franco. D'aquests materials poca cosa es pot dir ja que formaven part dels estrats superficials. Totes les seques són locals, en un principi de la corona d'Aragó, després de la província de Barcelona, amb l'excepció d'una peça de Sevilla. Les monedes contemporànies són de la seca de Madrid. Aquest material és il·lustratiu pel que fa a la successió de diversos períodes històrics, però no interessa pel que fa al jaciment ibero-romà de Darró.

BIBLIOGRAFIA

- ÁLVAREZ BURGOS, F. *La moneda hispánica desde sus orígenes hasta el siglo V*. Madrid, 1987.
- ARCE, J. «Un conjunto de monedas tardo romanas halladas en Cástulo». *Excavaciones arqueológicas en España (E.A.E)*, 105. 1979. Pàgs. 283-301.
- AULÈSTIA, A.; MOLINÉ, E. *Història de Catalunya*. Barcelona, 1908.
- BOST, J.P.; CAMPO, M.; GURT, J.M. «La circulación monetaria en Hispania durante los períodos romano-imperiales: problemática y

- conclusiones generales». Simposium Numismático de Barcelona II. 1979. Pàgs. 174-202.
- BOTET, J. *Las monedas catalanas*. Barcelona, 1908-1911.
- BRUCK, S. *Die Spätromische Kupferprägung*. Graz, 1961.
- BRUNN, P.M. «Constantie and Licinus aD 313-337». *The Roman Imperial Coinage (RIC)* VII. Londres.
- CARRETE, J.M. *Tarraco. La moneda*. Cicle de conferències. Gabinet Numismàtic de Catalunya. 1988. Pàgs. 67-75.
- COHEN, H. *Description historique des monnaies frappées sous l'empire Romain*. Graz, 1955.
- CRAWFORD, M.H. *The Roman Republican Coinage*. Cambridge, 1974.
- CRUSAFONT, M. *Numismática de la corona Catalano-Aragonesa medieval (785-1516)*. Madrid, 1982.
- FONTECHA, R. de. *La moneda de vellón y cobre de la monarquía española (años 1516-1931)*. Madrid, 1968.
- GIL FARRÉS, O. *Historia de la moneda española*. Madrid, 1959.
- GIL FARRÉS, O. *La moneda hispana en la Edad Antigua*. Madrid, 1966.
- GUADAN, A. M^a. *Numismática ibérica e ibero-romana*. Madrid, 1969.
- GUADAN, A. M^a. *La moneda ibérica. Catálogo de numismática ibérica e ibero-romana*. Madrid. 1980.
- GURT, J.M. «Circulación monetaria en época imperial en la costa catalana entre los municipios de Ilduro y Baetulo». Simposium Numismático de Barcelona I. 1979. Pàgs. 71-81.
- GURT, J.M. «Clunia III: hallazgos monetarios. La romanización de la meseta norte a través de la circulación monetaria de la Ciudad de Clunia». *Excavaciones arqueológicas en España (EAE)*, 145. Madrid, 1985.
- JENKINS, G.K.; KROMANN, A. *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of coins and Hedals Danish National Museum. Spain-Gaul*. Munksgaard-Copenhagen, 1979.

- KEAY, S. «Notas sobre la circulación monetaria entre Hispania, Narbonense, Italia y Africa». Simposi Numismàtic de Barcelona II. 1980. Pàgs. 235-240.
- KENT, J.P.C. «The family of Constantine A.D. 337-364». *The Roman Imperial Coinage (RIC)*, VIII. Londres, 1981.
- MARTÍ, C.; BONAMUSA, J. «La numismàtica de la vil·la romana d'Ilduro de Torre Llauder (Mataró)». *Miscel·lànies arqueològiques de Mataró i el Maresme*, I. Mataró, 1976. Pàgs. 87-116.
- MARTINI, R.; FISCHER, B.; VISMARA, N. *Silloge Graecorum Italia I Hispania-Galia*. Milà, 1918.
- MATTINGLY, H.; SYDENHAM, E. A. «Augustus to Vitellius». *The Roman Imperial Coinage (RIC)*, I. Londres, 1923.
- MATTINGLY, H.; SYDENHAM, E. A. «Gordianus III-Uranianus Antoninus». *The Roman Imperial Coinage (RIC)*, IV, 3. Londres.
- PEARCE, J.W.E. «Valentinian I-Theodosius I». *The Roman Imperial Coinage (R.I.C.)*, IX. Londres, 1951.
- PEREIRA, I.; BOST, J.P.; HIERNARD, J. «Les monnaies». *Fouilles de Conimbriga*, III. París, 1974.
- PICOZZI, V. *La monetazione imperiale romana. Sistemi monetari, zecche, tavole cronologiche, genealogiche, iconografiche*. Roma, 1966.
- VILLARONGA, L. *Numismàtica antiga de Hispania*. Barcelona, 1979.
- VILLARONGA. «Les seques ibèriques catalanes. Una síntesi». *Fonaments*, 3. Barcelona. 1982.
- VILLARONGA. *Les monedes ibèriques de Tarraco*. Barcelona, 1983.
- VIVES ESCUREDO, D. *La moneda hispànica*. Madrid, 1924.
- WEBB, P.H. «Valerian to Florian». *The Roman Imperial Coinage (RIC)*, V, 1. Londres, 1927.
- WEBB, P.H. «Probus to Amandus». *The Roman Imperial Coinage (RIC)*, V, 2. Londres, 1933.
- ZANDER H. KLAWANS. *Roman Imperial Coins*. Wisconsin, 1963.